

Responsieve samenleving, marktdictatuur en overheidsdwang

Het debat over de verenigbaarheid van individuele vrijheid en maatschappelijke doelen is langs eendimensionale lijnen gevoerd. Markt noch overheid is in staat de lasten en lusten van vrijheid binnen een economisch systeem in balans te houden. Voor een adequaat functionerende economische ordening is allereerst nodig dat de samenleving goed in staat is veranderingen te signaleren en daarop in te spelen. Ook zijn heldere en faire regels, maatschappelijk vertrouwen en verantwoordelijke burgers nodig.

door *Peter Nijkamp*

Hoogleraar ruimtelijke economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en voorzitter van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Hij is lid van de kernredactie van deze uitgave van CDV.

FORSE STANDPUNTEN

Sinds Adam Smith, de Schotse moraalfilosoof en tevens grondlegger van de economie, heerst er in het economisch denken een diep geworteld vertrouwen in de ‘onzichtbare hand’, die op basis van eigenbelang en vrijheid tot efficiënte economische uitkomsten leidt. De vraag of zulke uitkomsten ook maatschappelijk gewenst zijn, is evenwel van een andere orde. En daarmee is de spanning tussen de lusten en de lasten van de vrijheid prominent aanwezig. Wie is geroepen de lasten voortspruitend uit economische vrijheid te minimaliseren, onder gelijktijdige maximalisering van de lusten? En zodoende is het dilemma markt-overheid geschapen.

Met bovenstaande schets is tegelijkertijd een uitdaging op tafel gelegd voor origineel denken over de spanning en de reikwijdte van de lusten en de lasten van vrijheid in de economie. Met de diep ingrijpende financiële crisis voor ogen, is dit geen theoretische vraag, maar een heel concrete vraag

naar de verantwoordelijkheid van vele managers in de financiële sector die blijkbaar herhaaldelijk eigen belang boven maatschappelijk belang hebben gesteld. Leidt de bevrediging van individuele lusten niet snel tot hoge maatschappelijke lasten? En is de overheid een deus ex machina die ontspringen dient op te lossen? Het dilemma marktvrijheid versus overheidsinterventie heeft diepe sporen nagelaten in de sociaaleconomische en politieke geschiedenis van ons land. De scheidslijnen tussen het marktdenken en het reguleringdenken mochten dan wel aan veranderingen onderhevig zijn en de twee kampen mochten dan wel op gezette tijden tot een zekere verzoening – of in elk geval een gemeenschappelijke modus vivendi – komen, ten diepste was er toch vaak sprake van een kruispunt van wegen, met een voortdurende kans op botsingen. Het poldermodel is een Nederlands compromisantwoord geweest op deze spanningen, gevoed vanuit een gemeenschappelijk gevoeld belang van de bewoners van de lage landen bij de zee.

Velen argumenteren dat de markt een prachtig democratisch instrument is, met gelijke kansen voor iedereen. Anderen daarentegen beweren dat de markt gevestigde posities van deelnemers in stand houdt en zelfs begunstigt, zodat er geen garantie is voor een fair resultaat. Een land als China – aangestuurd door de top van de communistische partij (voorwaar geen democratisch gezelschap!) – poogt manhaftig een marktsysteem te ontwikkelen binnen een centraal geleid stelsel. Het valt te bezien of dit op termijn zal kunnen lukken. De vraag blijft ten principale of vrijheid en dwang zich langs een eendimensionale maatstaf laten beoordelen.

In het poldermodel konden de emoties wel eens hoog oplopen, maar meestal zegevierde toch het verstand

In de christelijke traditie aangaande het denken over deze dilemma's, is voortdurend een andere dimensie in dit spanningsveld ingevoerd, met een beroep op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de burger, getuige begrippen als rentmeesterschap en sociale

gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, normen en waarden, en zorgzame samenleving. Daarmee werden klassentegenstellingen vanuit een anders perspectief benaderd. In de praktijk werd de soep van de tegenstelling meestal minder heet gegeten dan ze ideologisch werd opgediend, want de Nederlandse praxis van complexe coalitievorming en het daarmee gepaard gaande poldermodel, leidde tot de noodzaak van het sluiten van breed aanvaardbare compromissen. De emoties konden wel eens hoog oplopen, maar meestal zegevierde toch het verstand.

De naoorlogse geschiedenis in ons land geeft dan ook geen beeld te zien van abrupte wijzigingen in de verhouding tussen overheid en marktpartij-

en, maar eerder van geleidelijke fluctuaties, waarbij marktdenken, marktregulering en collectieve zorg af en toe op bescheiden wijze stuivertje wisselden. Natuurlijk werden er wel eens ferme uitspraken gedaan, maar tot een daadwerkelijke implementatie kwam het meestal niet. Zo sprak de latere minister-president Wim Kok als vakbondsleider op een FNV-congres op 7 oktober 1982 eens de gevlugelde woorden: ‘De aard van de nu al aanwezige en nog moeilijker wordende keuzevraagstukken en van de hieruit voortvloeiende problemen, brengt met zich mee dat het totale maatschappelijk en economisch leven om een centrale besturing vraagt, nationaal, Europees en eigenlijk mondiaal. Deze centrale besturing, die weliswaar langs de weg van een zekere geleidelijkheid, maar toch op zeer afzienbare termijn tot stand moet komen, dient inhoud te geven aan een stelsel van democratische planning dat een richtinggevende invloed van de overheid op de economie mogelijk maakt.’ Radicale beweringen, die gelukkig nooit door daden zijn gevolgd. Maar is er dan wel een antwoord op de vraag naar de lusten en de lasten van de vrijheid? Valt men dan al niet snel in de handen van politieke ideologen?

Het is interessant dat ook in het christelijk-economische denken sail-lante uitspraken vallen te signaleren. Zo verwijst T.P. van der Kooy in zijn *Over economie en humaniteit* uit 1954 met instemming naar publicaties van zijn geestverwant P.A. Diepenhorst wanneer hij schrijft: ‘De christelijke beschaving van de mens, zo riep hij (P.A. Diepenhorst; PN) uit, moet het economisch handelen en denken doortrekken. Richtsnoer voor de economie moeten zijn de geopenbaarde beginselen, die licht verspreiden over de verhouding van God en mens, van stoffelijk en geestelijk goed, van enkeling en gemeenschap, van staat en maatschappij, en over plaats en functie van arbeid, gezin en eigendom, alle zaken, die een “geseculariseerde economie” buiten haar terrein van onderzoek sluit.’¹ Dit pleidooi voor een normatieve economie en voor verantwoordelijk handelen, heeft bij Van der Kooy nadrukkelijk gevolgen voor zijn visie op de positie en de competentie van marktpartijen en overheden, zoals het afwijzen van individualisme als socialisme als ankerpunt voor economisch handelen.

Met het afwijzen van de extreme polen op de spanningsboog vrijheid versus sociaal belang is echter nog niet automatisch een herkenbaar profiel voor christelijk-politiek denken gegeven, zoals blijkt uit de woorden van oud-minister-president Van Agt in zijn rede op 22 oktober 1976 waarin hij het lijsttrekkerschap aanvaardt: ‘Wij maken geen buigingen naar links en wij maken geen buigingen naar rechts.’ De vraag blijft zich opdringen of christelijk-politiek denken een sausje vormt, of een zuurdesem is voor de samenleving met een eigen overtuigingskracht en profilering. En valt de spanning tussen liberaal en sociaal-democratisch denken te overbruggen

of in een ander daglicht te plaatsen? Deze vraag heeft in de afgelopen eeuw voortdurend zijn schaduwen geworpen over het politieke denken in ons land, want levensbeschouwing en overheid vormden een ongemakkelijke relatie.² Overigens is deze vraag niet geheel nieuw in de Nederlandse geschiedenis. Al in de vroege historie van ons land zijn fraaie voorbeelden te vinden van overheidsinterventies op het grensvlak van maatschappelijk belang, persoonlijk gewin en religie.³

Bij de toenemende ontkoppeling van religie en politiek werd over de lusten en de lasten van de burger in relatie tot markt- en overheidsdenken inmiddels ook meer genuanceerd gesproken, maar de oude tegenstellingen werden nooit geheel weggepoetst. En dat over de motieven voor overheidsinterventie in christelijke kring inmiddels ook flink werd nagedacht, moge blijken uit het volgende citaat van Van Klinken: 'Wij bepleiten een economische orde waarin de mens voor honderd procent verantwoordelijk is en blijft voor zijn doen en laten. Hij zal (ook op economisch gebied) moeten leven naar Gods geboden, dat wil zeggen zich moeten richten naar bijbelse normen van rentmeesterschap en naastenliefde. De overheid dient wel een economische politiek te voeren, maar dan zo, dat zij uitwassen in het economische leven bestrijdt en zo mogelijk verhindert. Zij dient zodanige voorwaarden te scheppen in de maatschappij, dat een eerlijk ruilverkeer tussen de burgers mogelijk is.'⁴ In deze visie is dus sprake van een normering van economisch gedrag, waarbij zowel de lusten als de lasten in een marktsysteem tegen hogere principes worden afgewogen. De overheid treedt pas op als de markt het laat afweten.

De lusten en de lasten van de vrijheid dienen dus een zekere balans te vertonen, met een gezonde tolerantie voor minder gewenste zaken. Hoofdstuk 5 in de brief van Paulus aan de Galaten geeft daarvan prachtige voorbeelden. Het wordt thans breder geaccepteerd dat de overheid pas in het geweer komt, als de markt evident ongewenste en onacceptabele resultaten oplevert, bijvoorbeeld, wanneer er sprake is van uitbuiting of corruptie, wanneer marktregels doelbewust worden geschonden (bijvoorbeeld, bij een ongezond monopoliestreven) of wanneer er sprake is van zogenoemde externe effecten (bijvoorbeeld in geval van onzorgvuldig omgaan met het milieu of bij een schrijnend gebrek aan duurzame productie). Daarmee wordt in elk geval een toetssteen geschapen voor de vraag naar de competentie van de overheid in het economische verkeer.

SCHUIVENDE PANELEN

De puntige zijden van de politieke ideologie in het westen zijn duidelijk bijgevijld. Zo komt Francis Fukuyama in zijn *The End of History and the*

Last Man tot de conclusie dat na een lange historische ontwikkeling van politiek-economische tegenstellingen uiteindelijk het geloof in de liberale democratie en in het marktdenken heeft gezegevierd, een verschijnsel dat met de val van de Berlijnse Muur definitief bekrachtigd is. Het blijkt inmiddels dat ondernemingsgewijze productie op basis van eigen verantwoordelijkheid in de meeste landen een uitgangspunt is geworden, met een bescheiden rol voor de overheid. Wél kan de overheid een (pro)actieve rol spelen in een gemeenschappelijke alliantie met private partijen, in de vorm van een publiekprivaat partnership. Maar hier is dan meestal – in tegenstelling tot de vroegere, meer ideologisch getinte publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties – sprake van pragmatische allianties. Inmiddels is met de crisis op de financiële markten duidelijk geworden dat de (positieve) rol van de overheid in toenemende mate weer erkenning vindt, gepaard gaande met het zoeken naar een nieuwe balans tussen de private en publieke sector.

Zulke nieuwe allianties tussen overheid en particulier initiatief zijn als zodanig niets nieuws en kwamen ook in vroegere tijden al voor. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) wordt nogal eens naar voren gehaald als een fraai voorbeeld van vaderlandse koopmansgeest en succesvol initiatief, mede gesteund door de publieke sector. Het is inderdaad verbazingwekkend wat de voc allemaal heeft gepresteerd, maar ook hoe ze door eigen zwakte (gebrekkige accountability, eigenbelang en onethische handelsvoering) te gronde is gegaan.⁵ De lusten en lasten van economisch

handelen vergen dus een voortdurende toetsing aan meta-economische principes. De markt is immers alleen maar een construct dat wordt gevoed en aangestuurd door marktdeelnemers, met eigen motieven en handelen. De vraag of markresultaten goed of slecht zijn (men denke

De scherpe kantjes van de ideologische discussie over de individuele vrijheid tegenover collectief ingrijpen zijn eraf

bijvoorbeeld aan structurele inkomensongelijkheid of aan structurele verschillen tussen arme en rijke landen) kan dus niet door de markt worden beantwoord, maar door een samenleving die haar verantwoordelijkheid kent en bereid is zich daarvoor in te spannen ('responsieve samenleving').

De scherpe kantjes van de ideologische discussie over de rol van individuele vrijheid tegenover collectief ingrijpen zijn er nu wel af. De welvaartsstaat heeft geholpen deze spanningen te mitigeren. Daarbij is het boeiend te zien dat de discussie is verschoven naar grote, vaak gemeenschappelijk ervaren issues over serieuze toekomstige zorgen en bedreigingen van onze samenleving (veiligheid, kwaliteit arbeid, klimaat, water, zeespiegelstij-

ging), met van daaruit de vraag naar de effectiefste inrichting van de besluitvorming terzake (*governance*). De politiek is pragmatischer geworden.

De maakbaarheid en de stuurbaarheid van de maatschappij zijn in onze tijd geen doel in zichzelf, maar instrumenteel ten aanzien van gestelde doelen of ervaren zorgen. Dit blijkt ook uit politieke doelstellingen en beleidsconcepten als 'selectieve groei' (periode-Lubbers) en 'duurzame groei' (periode-Kok). Daarbij was niet alleen de vraag naar de regierol van de overheid in het geding, maar ook en met name de vraag naar de effectiviteit van bottom-up en top-down beleidsstimulansen. Daardoor kan men wel van mening verschillen, maar van de politiek wordt wel daadkracht verwacht. In dit verband is het interessant wat twee medewerkers van het ministerie van Financiën, Donders en Nahuis, enige tijd geleden poneerden: 'Actieve overheidsbemoediging kan vanwege het optreden van overheidsfalen een ongunstig effect op de welvaart hebben'. In dit kader is ook van belang de volgende uitspraak van bovengenoemde auteurs: 'Er is geen reden te veronderstellen dat actief industriebeleid, waarbij het maken van keuzen niet wordt geschuwd, tot een betere allocatie van productiefactoren leidt. De overheid moet er wel voor zorgen dat de bedrijven de juiste beslissingen kunnen nemen door het scheppen van gunstige voorwaarden. Het gaat hierbij onder meer om goed onderwijs en wetenschappelijk onderzoek, goede infrastructurele voorzieningen, een concurrerende lastendruk en een gezonde mededinging'.⁶ Wat mij betreft had daaraan het redresseren van externe effecten, zoals milieuaantasting, kunnen worden toegevoegd. Juist op dit terrein is een (pro)actief overheidsoptreden nodig. Het zijn vooral de zorgen om de toekomst die om een proactief en responsief beleid vragen. Daarbij voeren milieu, klimaat en veiligheid de boventoon, want een duurzame ontwikkeling is een grote opdracht voor een moderne maatschappij.

Velen van u zullen bekend zijn met de geschiedenis van het Paaseiland, zo boeiend omschreven door Clive Ponting in zijn *A Green History of the World*. Dit eiland werd omstreeks de paasdagen van 1722 ontdekt door de Nederlandse admiraal Roggeveen. Later uitgevoerd onderzoek wees uit dat dit eiland een hoogstaande cultuur had gekend, maar dat structureel wanbeheer van de schaarse hulpbronnen op dat eiland tot de teloorgang van een hele beschaving had geleid en tot een terugval tot een primitieve samenleving. De relatie natuur-samenleving is inderdaad vaak problematisch en vormt een interessant onderzoekobject in veel disciplines, maar ook een opdracht voor verantwoord beheer. De natuur vormt nu eenmaal een bron van voortdurende uitdagingen voor de maatschappij. En duurzame ontwikkeling vraagt bovendien een grote inzet van zowel de burger als de overheid. Eigenbelang vormt daarbij niet bij voorbaat een solide garan-

tie voor een duurzame en zorgzame samenleving die zich ook het lot van de minderbedeelde wil aantrekken. En juist daarin faalt de markt vaak.

Tot welke ethische dilemma's de spanning eigenbelang en collectief belang aanleiding kan geven, is prachtig verwoord door de grand old man van het economisch denken, de hiervoor al aangehaalde Schotse moraalfilosoof Adam Smith. In zijn *Theory of Moral Sentiments* (1759), beschrijft hij het gevoel van een *man of humanity* in Europa die door commercie rijk is geworden. Als hij hoort van een grote aardbeving in China, die wellicht aan miljoenen mensen het leven heeft gekost, denkt hij voor een moment na over de vergankelijkheid van het leven, en wellicht over de gevolgen daarvan voor zijn business. Maar dan gaat hij weer gewoon verder, business as usual. Maar als deze *man of humanity* enige tijd later hoort dat hij zijn pink moet verliezen, heeft hij slapeloze nachten. Adam Smith stelt dan de principiële vraag: wat is belangrijker, het verlies van een pink of de dood van miljoenen Chinezen? Gaat eigenbelang boven collectief belang? Lusten en lasten vergen dus vaak complexe afwegingen, niet alleen op individueel, maar ook op collectief niveau. De economie kan veel zeggen over de oorzaken en de gevolgen van zulke lusten en lasten, maar de afweging zelf is een morele of politieke act, gevoed vanuit een meta-economische visie. De hierboven geïntroduceerde idee van een responsieve samenleving beoogt in elk geval de ruimte te scheppen voor zulk een perspectief, waarin normatieve elementen zeker ook een rol kunnen spelen.

Economen zullen bij de analyse van lusten en lasten al spoedig geneigd zijn het prijsmechanisme als een alomvattende panacee tegen alle kwalen ten tonele te voeren. De markt is inmiddels gebaseerd op rationale actoren die een *iustum pretium* (juiste prijs) als navigatiesysteem voor hun handelen nemen. Maar ook deze uitweg leidt niet altijd tot goede resultaten, tenzij een responsieve samenleving alle externe effecten in het markthandelen weet te incorporeren.

In onze moderne wereld is de omgeving (milieu, klimaat) inderdaad een schaarsteobject geworden dat geproblematiseerd is. De omgeving is een bron van zowel uitbuiting als genoeg. Bij steeds meer mensen en steeds meer welvaart zijn twee gevolgen voor het milieu te onderscheiden: er is sprake van achteruitgang van milieukwaliteit ('milieudegradatie') en er is sprake van intensivering van gebruikconflicten, met name in de publieke ruimte, waar de overheid toch als scheidsrechter zal moeten optreden. Daartoe is de eenvoudige marktles van de economische wetenschap niet in staat.

Ondanks een indrukwekkend areaal aan technische bijdragen en indrukwekkende theoretische hoogstandjes, zijn economen vaak niet bij machte goede en concrete beleidsadviezen te geven — meestal beginnen

ze de beantwoording van een complexe beleidsvraag met ‘Het hangt ervan af’ — maar zijn ze wel heel goed in het opzetten van vlijmscherpe beschouwingen over de economische voorwaarden en de gevolgen van rationeel gedrag. Rationaliteit vormt in hun ogen de toetsingsgrond voor goede of verkeerde beslissingen en krijgt daarmee een normatieve lading. Zonder het rationaliteitpostulaat zou de economische wetenschap in duigen vallen. Natuurlijk dient erkend te worden dat economen uiteindelijk geen alchemisten zijn, maar ze dienen wel een goede antenne te hebben voor moeilijke maatschappij-issues, en ze moeten deze identificeren en scherp analyseren. Dat is tevens een voorwaarde voor een gezonde politieke afweging. De wetenschap kan feiten analyseren, maar een democratische politiek dient nu eenmaal complexe afwegingen te maken.

EEN RESPONSIEVE SAMENLEVING: KRACHT VAN NEDERLAND

In de ecologie is het begrip *resilience* momenteel erg populair: kan een ecosysteem een adequaat antwoord vinden op een bedreiging of een verandering van buitenaf? Zo iets geldt ook voor de samenleving: hoe reageren we op nieuwe uitdagingen? Zo’n responsieve samenleving laat de lusten van de marktvrijheid intact, maar weet tijdig te reageren als er iets mis gaat en als de lasten van de vrijheid te hoog worden.

Er zijn drie grote terreinen in het economische verkeer waarop een overheid in een responsieve samenleving een duidelijke competentie heeft: (i) het terrein van publieke goederen die niet op individuele basis kunnen worden aangeboden (bijvoorbeeld onderwijs, nutsvoorzieningen, gezondheidszorg); (ii) situaties van externe effecten, waarbij lasten aan de burger worden veroorzaakt buiten het prijsmechanisme om, in de vorm van ongecompenseerde lasten of kosten (bijvoorbeeld milieubedrijf); (iii) het bestaan van schrijnende en onacceptabele welvaartsverschillen (tussen mensen, groepen of landen). De belangrijke vraag die momenteel voortdurend opkomt, is welke *governance* nodig is om de grote uitdagingen van de toekomst tegemoet te treden. *Governance* is niet hetzelfde als overheidsbeleid; bij *governance* gaat het om het geheel van sturings- en beïnvloedingsmechanismen — privaat en publiek — die op verantwoorde en democratische wijze afgesproken doelstellingen pogen te realiseren. Er is dus geen simpel of ondubbelzinnig *governancemodel*. Zo zijn waterschappen anders georganiseerd dan toezichhoudende organen voor banken of het verzekeringswezen. Een goed *governancemodel* vergt maatwerk, maar hoort wel bij een responsieve samenleving die niet voor toekomstproblemen wil weglopen. Honderd procent vrijheid in een marktdenken verdraagt zich moeilijk met een verantwoorde *governance*, zoals de deregule-

lering in de taxiwereld en de ongeremde vrijheid in het bancaire systeem hebben aangetoond.

Wat zijn de ankerpunten van een responsieve samenleving? In de eerste plaats dient in elk economisch systeem een signaleringsfunctie te zijn ingebouwd die aangeeft of de grenzen van het (on)toelaatbare (in economische, technologische of ethische zin) worden bereikt. Dus het bestaan van excessieve bonusregelingen in het bedrijfsleven dient tijdig te worden onderkend en ter discussie te worden gesteld ('antennefunctie'). Daartoe is een goede en toegankelijke sociaaleconomische monitoring van vergoedingsregels voor prestaties nodig.

Daarnaast dient elk marktsysteem gebonden te zijn aan goed afgesproken regels. Een markt is geen vrije cowboyeconomie, maar een goed georganiseerd systeem van afspraken en regels (inclusief contracten), die niet zijn gebaseerd op het recht van de sterkste, maar op de vraag hoe op efficiënte wijze (dat wil zeggen, zonder onnodige regelgeving) in de noden en behoeften van de samenleving — dichtbij en veraf — kan worden voorzien. Controle op machtsmisbruik in de markt — op basis van goede spelregels — is daarom een must voor een goed functionerende markt die een balans tussen lusten en last wil kennen.

Verder werkt een marktsysteem alleen maar als er een voldoende mate van vertrouwen tussen de deelnemers is. Niet voor niets is de laatste jaren veel nadruk gelegd op het vertrouwensbeginsel. Als er geen vertrouwen bestaat — gestimuleerd door institutionele en legale arrangementen en solide maatschappelijke verbanden — zal een markt niet tot een optimaal resultaat leiden, maar hoogstens tot legalistische praktijken (zoals de VS ons duidelijk laat zien). Er is dus zoiets als een marktethiek. En goede insti-

tuties (bijvoorbeeld overlegorganen als de SER) kunnen helpen dat vertrouwen te bevestigen.

En ten slotte, een marktsysteem dient mede zorg te dragen voor de minderbedeelden. In de recente economische literatuur duikt het begrip sociaal kapitaal vaak op,

Good governance *betekent dus niet dat een centraal agentschap de aansturing van de samenleving op zich neemt*

waarmee wordt aangegeven dat samenwerking en zorg mede belichaamd dienen te zijn in economische transacties. Sociale netwerken zijn een fraaie illustratie van deze laatste politiek-economische oriëntatie.⁷ In dat sociale kapitaal zijn ook de arme verre naasten begrepen.⁸

Good governance betekent dus niet dat een centraal agentschap de aansturing van de samenleving op zich neemt, maar de voorwaarden en stimulansen schept op grond waarvan marktpartijen en maatschappelijke

actoren op basis van hun eigen verantwoordelijkheid tot beslissingen komen die efficiency, innovativiteit, duurzaamheid en sociale zorg in zich verenigen en daarmee de lusten de lasten van vrijheid in balans brengen.

Literatuur

- Dalen, H. van, en F. Kalshoven (red.), *Mees-
ters van de welvaart*, Balans, Amsterdam,
1983
- Donders, J.H.M., en N.J. Nahuis, De risico's
van Kiezen, *Economisch-Statistische
Berichten*, 5 maart 2004, pp. 106-107.
- Fukuyama, F., *The end of history and the last
man*, Hamish Hamilton, London, 1992.
- Hofmann, P., De eerste Nederlandse multi-
national, *Avenir*, nr. 34, 2008, pp. 2-3.
- Klinken, L. van, *Wij rentmeesters*, Teles, Buij-
ten & Schipperheijn, Amsterdam, 1983.
- Klundert, A.F. van de, *Ruimte tussen over-
heid en markt*, Habiforum, Gouda, 2008.
- Kooy, T.P. van der, *Op het grensgebied van
economie en religie*, Zomer & Keuning,
Wageningen, 1953.
- Kooy, T.P. van der, *Over economie en humani-
teit*, Zomer & Keuning, Wageningen, 1954.
- Linders, G.J., H.L.F. de Groot en P. Nijkamp,
Economic development, institutions
and trust, in: *Learning from clusters* (R.A.
Boschma en R.C. Kloosterman, red.),
Springer, Dordrecht, 2005, pp. 111-137.
- Mulder, P., Samaritandom, *Radix*, vol. 34,
nr. 3, 2008, pp. 146-176.
- Ponting, C., *A green history of the World*,
Sinclair-Stevenson, Londen, 1991.
- Smith, A., *The theory of moral sentiments*, A.
Millar, Londen, 1759.
- Well, M. van (red.), *Deus ex machine*, STT,
Den Haag, 2008.

Noten

- 1 T.P. van der Kooy. *Over Economie en
Humaniteit*, 1954. p. 131.
- 2 Zie Van Well, 2008.
- 3 Men zie bijvoorbeeld Van de Klundert,
2008.
- 4 Van Klinken, 1983, p.7.
- 5 Zie Hoffman, 2008.
- 6 Donders & Nahuis, 2004, p.106.
- 7 Zie voor een overzicht ook Linders et al.,
2005.
- 8 Zie ook Mulder, 2008.